

क्षेत्रीय आणि सांस्कृतिक समन्वयाची उत्तम उदाहरणे- कथक नृत्य आणि वारकरी कीर्तन परंपरा

वृषाली दाबके¹, डॉ. मंजिरी देव²

¹MA कथक, संगीताचार्य, अनुसंधान शोधार्थी

²पीएचडी, शोध मार्गदर्शिका, श्री श्री गुरुजी विश्वविद्यालय, कटक

सार

उत्तर भारतातील आक्रमणे आणि बदलांना सामोरे जाऊन मंदिर, दरबार, समाज, रंगमंच असा प्रवास करत विकसित झालेले कथक नृत्य हे मंदिर परंपरा, दरबार परंपरा तसेच हिंदू संस्कृती आणि मोघल संस्कृतीच्या समन्वयाचे उत्तम उदाहरण आहे हे सिद्ध करण्याकरिता; तसेच ज्याप्रमाणे मोघल आक्रमणाविरुद्ध उत्तर भारतात भक्ती आंदोलनाची सुरुवात झाली, संतांनी भक्तीकाव्यांची रचना केली, जी कथक नृत्याचाही आधार बनली; त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रातील संत नामदेव, संत तुकाराम यांनी देखील समाजप्रबोधनात्मक अनेक रचना केल्या ज्या वारकरी कीर्तनाच्या अविभाज्य भाग बनल्या. या काव्यरचना सर्वसमावेशक होत्या आणि सर्वधर्मसमभाव या विचारास चालना देणाऱ्या होत्या हे सिद्ध करण्याकरिता हा शोध निबंध लिहिण्यात आला आहे. 'वसुधैव कुटुम्बकम्' म्हणजेच संपूर्ण विश्व हा एक परिवार आहे, हे विश्व म्हणजे विविधतेत एकता नसून एकात्म विविधता आहे, म्हणजेच आपण एक असून आपल्या जीवन पद्धतीत विविध रंग आहेत हा भाव आज जगभर निर्माण करण्याची गरज आहे. तीव्र वेगाने विकसित होत असलेल्या आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे आपण एक परिवार आहोत या ऐवजी आधुनिक समाज स्वतंत्र अस्तित्वाला अधिक प्राधान्य देत आहे. अशा वातावरणात समभाव आणि माणुसकीच्या प्रेमळ धाग्यात विश्वाला बांधून ठेवण्याच्या दृष्टीने शास्त्रीय आणि लोकनृत्य यातील सर्वसमावेशकता, क्षेत्रीय आणि सांस्कृतिक समन्वय समाजासमोर आणणे आवश्यक आहे. कथक नृत्य ज्याचा आज जगभर प्रचार- प्रसार झाला आहे, ते निव्वळ अंग संचलन, पदन्यास, चक्कर या तत्त्वामुळे नसून त्यातील प्रस्तुती, कथा, भाषा, तांत्रिक शब्दावली,

काव्यरचना यातील वैविध्यामुळे. तसेच पंढरपूरची वारी,रिंगणातील खेळ, वारकरी कीर्तनाची प्रस्तुती तर वसुधैव कुटुंबकांचे मूर्तीमंत उदाहरण आहे. वारीमधील पावलं आणि खेळ यात हजारोंनी उपस्थित वारकरी जे हिंदू, इस्लाम, ख्रिश्चन अशा स्वतंत्र धर्मांचे अस्तित्व न ठेवता निव्वळ 'वारकरी' या भावनेने विठ्ठल भक्तीत सामील होतात. एक सूर, एक ताल, एक लय, एक भाव, भक्ती भाव असलेल्या वारीच्या नृत्याचे आकर्षण जगातील सर्व देशांना आहे. पंढरपूरच्या वारीतील हे नृत्य सर्वसमावेशकतेचे आणि वसुदेव कुटुंबकम या भावनेचेच प्रतीक आहे. त्याची ओळख नव्या पिढीला करून देऊन योग्य विचारांचा मार्ग दाखवण्याची गरज आहे आणि त्याकरिता हा शोध निबंध उपयुक्त ठरेल. कथक आणि वारकरी कीर्तनाच्या साहित्यातील सर्व समावेशक तत्त्व शोधणे आणि दोन्ही शैलीच्या जगभर झालेल्या प्रचार प्रसाराचा आढावा घेणे ही या शोधनिबंधाची उद्दिष्टे आहेत. कथक नृत्यातील वस्तूक्रमात मंदिर परंपरेची तत्वे जशी कथा आख्यान, हिंदू दरबारातील तत्वे म्हणजे रंगमंच प्रणाम, गतभाव, भजन, अभंग, पौराणिक कथा यावर प्रस्तुती करणे, तसेच मोगल दरबारातील सलामी, सलामी के तुकडे गझल, श्रृंगारिक ठुमरी ,गतनिकास यांना देखील प्राधान्य असणे, भावपक्षात कजरी, चैती ,झुलासारख्या रचनेत ब्रज , अवधी भाषेसहित ताल अंगात आमद, सलामी सारखे फारसी आणि उर्दू भाषेचा प्रभाव असणे; भजन, अभंगांमध्ये उत्तर भारतीय संतकाव्यासहित महाराष्ट्र संत काव्यांचाही ही समावेश असणे आणि मंदिर परंपरेप्रमाणेच संस्कृत भाषेतील श्लोक, स्तोत्र यांचा वंदना, स्तुती म्हणून उपयोग करणे; हे सर्व मुद्दे शोधनिबंधाच्या विषयास योग्य ठरवितात. तसेच संत नामदेव यांच्या मराठी सहित हिंदी आणि उर्दू भाषेतील रचना, संत तुकारामांनी हिंदू, क्रिश्चन आणि इस्लाम सर्व जनसमुदायाकरीता रचलेली अनेक काव्ये सर्वधर्मसमभावाच्या माध्यमातून वसुधैव कुटुंबकम या भावनेलाच चालना देतात.या संशोधनात प्राप्त पुरावे कथक आणि वारकरी परंपरांचा विकास जगासमोर क्षेत्रीय आणि सांस्कृतिक समन्वयाचे उदाहरण म्हणून सिद्ध करतात.

बीज बिंदू: कथक, वारकरी, आमद, कजरी, वस्तूक्रम

प्रस्तावना

भारत देश आणि त्याची संस्कृती ही एखाद्या नदीच्या प्रवाहाप्रमाणे आहे. समता, समानता आणि समरसता या तत्वांच्या आधारावर ही संस्कृती नदीप्रमाणे सगळ्यांनाच काळानुरूप आपलेसे करत आली आणि सर्वसमावेशक बनली . भारतीय संस्कृतीची प्रमुख चार वैशिष्ट्ये- भारतीय संस्कृती प्रगतशील आहे,

असांप्रदायिक आहे, संपूर्ण विश्वातील इतिहासाबद्दल आदरभाव ठेवणारी आहे आणि अखिल भारतीय भावना हे त्याचे मूळ आहे.

गुरुदेव रवींद्रनाथ ठाकूर यांच्या एका रचनेतील भाव राजेश्वर गंगार लेखात मांडताना म्हणतात, " इथे आर्य आले, अनार्य आले, द्रविड आले, चीन, शक, हुण, पठाण, मुघल आले परंतु त्यातील कोणीही वेगळे न राहता भारतीय संस्कृतीच्या महासागरात विलीन झाले." (m.bharatdiscovery.org)

भारतीय संस्कृती ही विविधतेत एकता नसून एकात्म विविधता आहे. भारतीय समरसतेची उदाहरणे प्रामुख्याने कला विकासांमध्ये दिसते. साहित्य, गायन, वादन, नृत्य, चित्रकला, शिल्पकला या सर्व ललित कलांमध्ये भारत देशावर झालेली आक्रमणे, शासन बदल, भौगोलिक, क्षेत्रीय आणि सांस्कृतिक बदल यांचा परिणाम प्रामुख्याने दिसून येतो. ललितकलांचा इतिहास- विकास यामध्ये पुन्हा-पुन्हा क्षेत्रीय आणि सांस्कृतिक समन्वयाची उदाहरणे प्राप्त होतात. उत्तर भारतातील कथक नृत्य आणि महाराष्ट्रातील वारकरी कीर्तन परंपरा या दोन्ही शैलींमध्ये ही उदाहरणे सर्वाधिक दिसून येतात. त्यांचा शोध घेणे, त्या दोन्ही शैलींतील समान धागा शोधणे आणि पुढील पिढीस आपल्या सांस्कृतिक, आध्यात्मिक विकासाच्या दृष्टीने आकृष्ट करणे हे या संशोधनाचे मूळ कारण आहे. आजवर दोन्ही शैलींचा स्वतंत्रपणे निव्वळ बदल या दृष्टीने विचार केला गेला. परंतु त्यांच्या इतिहासातील ठोस पुरावे आणि समन्वयाच्या जागा यांचा संबंध यावर संशोधन प्राप्त झाले नाही. भारतीय क्षेत्रीय आणि सांस्कृतिक समन्वयाचा विचार भाषा, वेशभूषा, राहणीमान, अन्नसेवन पद्धती अशा विविध स्तरांवर ढोबळ मानाने झालेला आहे परंतु भारतातील लोकप्रिय शास्त्रीय नृत्य कथक याच्या इतिहासापासून ते वर्तमान स्वरूपातील बदल, त्यात दिसणारी समन्वयाची उदाहरणे तसेच वारकरी साहित्य, वारी यातील सामाजिकते बरोबरच सांस्कृतिक समरसतेची चर्चा उपलब्ध होत नाही. या संशोधन अंतराच्या आधारावर संशोधन विधान पुढीलप्रमाणे -

क्षेत्रीय आणि सांस्कृतिक समन्वयातून कथक नृत्य आणि वारकरी कीर्तन परंपरा सर्वसमावेशक बनली.

उद्दिष्टे

- वारकरी संत साहित्यातील सर्वसमावेशकता
- कथक नृत्याच्या साहित्यातील समन्वयाची उदाहरणे

संशोधनाची प्रासंगिकता

'वसुधैव कुटुम्बकम्' म्हणजेच संपूर्ण विश्व हा एक परिवार आहे, हे विश्व म्हणजे विविधतेत एकता नसून एकात्म विविधता आहे, म्हणजेच आपण एक असून आपल्या जीवन पद्धतीत विविध रंग आहेत हा भाव

आज जगभर निर्माण करण्याची गरज आहे. तीव्र वेगाने विकसित होत असलेल्या आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे आपण एक परिवार आहोत या ऐवजी आधुनिक समाज स्वतंत्र अस्तित्वाला अधिक प्राधान्य देत आहे. अशा वातावरणात समभाव आणि माणुसकीच्या प्रेमळ धाग्यात विश्वाला बांधून ठेवण्याच्या दृष्टीने शास्त्रीय आणि लोकनृत्य यातील सर्वसमावेशकता, क्षेत्रीय आणि सांस्कृतिक समन्वय समाजासमोर आणणे आवश्यक आहे. एक सूर, एक ताल, एक लय, एक भाव, भक्ती भाव असलेल्या या दोन्ही शैलींचे आकर्षण जगातील सर्व देशांना आहे. सर्वसमावेशकता आणि वसुधैव कुटुंबकम् या भावनेचेच प्रतीक असलेल्या या दोन्ही शैलींची त्यातील अंतर संबंधांची ओळख नव्या पिढीला करून देऊन योग्य विचारांचा मार्ग दाखवण्याची गरज आहे आणि त्याकरिता हा शोध निबंध उपयुक्त ठरेल.

विश्लेषण

१) वारकरी संत साहित्यातील सर्वसमावेशकता

१.१ वारकरी कीर्तनाचे आद्य कीर्तनकार संत नामदेवांना म्हटले जाते. संत ज्ञानेश्वर आणि संत नामदेव समकालीन आहेत (पाठक ३७). ज्ञानदेवांनी कीर्तन संकल्पना मांडली, त्याचे परिणाम सांगितले तर संत नामदेवांनी कीर्तनाचा प्रयोग मांडला. ज्ञानदेवांनी सूस्पष्ट केलेले कीर्तन नामदेवांनी सप्रयोग सिद्ध केले. संत एकनाथांनी कीर्तनाचे प्रायोगिक स्वरूप स्पष्ट केले. त्याचा क्रम, मांडणी, पद्धत, साथसंगत अशा अनेक बाजू “सगुणपवित्रे परमपवित्रे” अभंगात मांडल्या (पाठक ३८). वारकरी कीर्तनाने आख्याना ऐवजी नामसंकीर्तन भजन प्रकारास प्राधान्य दिले.

भज + मन = भजन, मनापासून वंदन करणे, नमन करणे (दाबके १०८). वारकरी कीर्तनात समूहाने नाम गजर करण्यास प्राधान्य आहे. या वारकरी कीर्तनात संत ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम, एकनाथ आणि त्यांची शिष्य परंपरा यांचेच रचलेले अभंग भजन गायले जातात.

वारकरी संप्रदाय हा मुळातच जनसामान्यांना जात, धर्म, लिंग या सामाजिक समस्यांना मुळापासून काढण्याकरिता निर्माण झाला आणि त्यामुळेच वारकरी कीर्तनाकरिता वापरल्या जाणाऱ्या रचना या विविध पंथी, भाषा, धर्म यांना पूरक लिहिल्या गेल्या आणि म्हणूनच क्षेत्रीय आणि सांस्कृतिक समरसतेचे उत्तम उदाहरण म्हणून वारकरी साहित्याकडे पाहिले जाते.

वारकऱ्यांचे दैवत म्हणजे पांडुरंग आणि या पांडुरंगाच्या भेटीला जाण्यासाठी सुरू होते ती पंढरपूरची वारी. या वारीत समाजातील सर्व स्तरीय भक्त सामील होतात, एक होऊन वारकरी टाळ आणि पखवाजाच्या नादात ‘स्वत्व’ विसरून मंत्रमुग्ध होतात आणि वारीतील खेळ रिंगण यातून एक असण्याची भावना प्रस्थापित करतात. यात देखील गायले जाणारे अभंग हे सर्व समावेशक असतात. विविध रंगांनी सुशोभित असलेली

एकात्म विविधतेने नटलेली भारतीय संस्कृती बघायची असल्यास प्रत्येकाने एकदा तरी वारीचा अनुभव घ्यावा.

१.२ संत नामदेव सामाजिक समरसतेवर कार्य करणारे प्रमुख संत होते. आज महाराष्ट्रासोबतच पंजाब, राजस्थान, गुजरात, मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश, हरियाणा, उत्तरांचल, हिमाचल प्रदेश या राज्यात देखील संत नामदेवांची मंदिरे आहेत. संत नामदेवांच्या रचनांवर भौगोलिक, क्षेत्रीय, सांस्कृतिक बदलांचा प्रभाव यावरूनच आपल्या लक्षात येतो. एक देश, एक समाज, एक भक्ती ही भावना दृढ करण्याकरिता संत नामदेवांनी मराठी भाषे व्यतिरिक्त हिंदी भाषा, पंजाबी भाषांमध्ये देखील रचना केल्या आणि समाजाला आपलेसे केले.

पंजाबच्या घुमान प्रति मध्ये प्राप्त

गुरुदेव अर्जुन यांची रचना- ज्यात त्यांनी संत नामदेव आणि नारायण अर्थात विष्णू एकच असल्याचे सांगून पंजाब मधील संत नामदेवांचे स्थान स्पष्ट केले आहे.

”सगल कलेस निंदक भइआ खेदु । नामें नाराइन नाहीं भेदु।” (हिंदवी)

हिंदीतील संत नामदेव यांची रचना पुढील प्रमाणे-

राग कल्याण

135

”नाचि रे मन राम के आगे । ग्यांन बिचारि जोग बैरागे ॥टेक॥

नाचै ब्रम्हा नाचै इंद । सहस कला नाचै रवि चंद ॥१॥

रामकै आगै संकर नाचै । काल विकाल अकाललहिं नाचै ॥२॥

नारद नाचै दोइ कर जोडि । सुर नाचै तैतीसू कोडि ॥३॥

भणत नामदेव मनहिं नचाऊं । मनके नचाये परम पद पाऊं ॥४॥” (कविशाला)

संत नामदेव यांचे सबद

”जऊ गुरुदे उत मिलै मुरारि ।” (हिंदवी)

”अपूने रामहि भजुरे मन अलासीजा” (हिंदवी)

अशा प्रकारे संत नामदेवांनी मराठी सहित पंजाब, ब्रज भाषेत रचना केल्या. शिखांच्या गुरु ग्रंथात संत नामदेवांच्या ६२ काव्यरचना समाविष्ट केल्या गेल्या.

राजस्थानातील प्रसिद्ध कवयित्री मीराबाई (इ.स. १४९८ ते १५४६) यांनी पूर्ववर्ती कवींचा उल्लेख करताना नामदेवांचाही भावपूर्ण शब्दांत निर्देश केला आहे:-

”म्हारे नैणा आगे रहाजो जी, स्याम गोविंद ॥टेक॥

दास कबीर घर बालद जो लाया, नामदेव की छान छबन्द /

दास घना को खेत निपजायो, गज की टेर सुनन्द /

सब सन्तो का काज सुधारा, मीरा सूं दूर रहन्द //” (पाटील २०१९)

(हे श्यामवर्ण गोविंद, माझ्या डोळ्यासमोर तुम्ही रहा....आपण कबीराच्या घरी बैल आणला, नामदेवाचे छप्पर शाकारून दिले. घन्नादासाच्या शेतात बी पेरलेत आणि गजेन्द्राचा धावा ऐकून त्याच्या सहाय्यार्थ धावून गेलात.

सर्व संतांची कामे केलीत परंतु मीराबाईपासून तुम्ही दूर का रहाता?

संत नामदेवांच्या अभंगाच्या या ओळी ”नामा म्हणे शीवी विठोबाचे अंगी। त्याचे नी मी जगी धन्य झालो” (किर्तनमाला ४३) त्यांची भक्ती श्रेष्ठता स्पष्ट करतात आणि या भक्तीचाच प्रभाव भारतातील अनेक राज्यांतील समाजाला आजही समरसतेच्या धाग्यात बांधून ठेवत आहे.

१.३ संत तुकाराम यांच्या साहित्यात देखील अशीच सर्वसमावेशकता दिसते. संत तुकारामांनी मराठी, हिंदी, उर्दू अशा भाषांमध्ये रचना केल्या. सर्वधर्मसमभाव प्रत्यक्ष रूपाने आचरणात आणला आणि हिंदू धर्मासहित मुस्लिम आणि ख्रिश्चन धर्माच्या समाजाला देखील भक्ती प्रवाहात सामील केले. म्हणूनच फादर दलरी, रेव्हरेंड जे. एफ. एडवर्डस् सारख्या ख्रिश्चन धर्माचा विचारवंतांनी संत तुकारामांच्या विचारांवर मराठी, इंग्रजी मध्ये लिखाण केले (मंजुळ ६९). याचबरोबर संत तुकाराम यांनी

‘आवल नाम अल्ला बडा लेते भुल न जाये

सूनो भाई बजार नहीं सब ही निरचे लावा

नन्हा बडा नहीं कोये एक ठोर मिलाव ।’

असे म्हणून सामाजिक समरसतेची व्याख्या केली आहे.

(Tukaram.com- मुंढा- अभंग ३-६)

१.४ संत एकनाथांनी तर अभंग, गवळण, भारुड, जोगवा, गोंधळ अशा विविध अंगी साहित्यातून तत्कालीन समाजाला मनोरंजनातून उपदेशनाचं टोचण लावलं आहे. जातीभेद, अस्पृश्यता विषयांवरती लिखाण करून जनजागृती केली आहे.

१.५ वारकरी संतांनी सामूहिकतेला आधार मानून धर्म, जात, वय, वर्ण भेदांना तडा देणारे साहित्य लिहिले, जनजागृती केली. स्वतःच्या सनातन धर्माचे पालन करताना सर्व धर्मांचा आदर केला. उच्च-नीच भावना समाजाच्या मनातून काढण्याचा प्रयत्न केला. क्षेत्रीय आणि सांस्कृतिक समन्वयाचे यापेक्षा उत्तम उदाहरण मिळणे अवघडच.

२) कथक नृत्याच्या साहित्यातील समन्वयाची उदाहरणे -

२.१ उत्तर भारतातील शास्त्रीय नृत्य "कथक" चा इतिहास हा वैदिक काळापासून वर्तमान काळापर्यंत अनेक आघात पेलून विकसित झाला. "कथा कहे सो कथक कहावे" अर्थात देवदेवतांच्या कथा सांगणाऱ्यास कथक म्हणावे या व्याख्येतून भारतीय संस्कृतीचा पाया असलेली अध्यात्मिकता, कथकच्या मूळ स्वरूपाशी बांधलेली असल्याचे स्पष्ट होते. मंदिरातून जनसामान्यांमध्ये विकसित होत, मोघल आक्रमणाच्या काळातील दरबार परंपरेत वेगळे स्वरूप धारण करत ब्रिटिश काळातील प्रायोगिकतेकडे वळण घेत निर्माण झालेले वर्तमान काळातील कथक हे भाषा, काव्य, नृत्य प्रस्तुती पद्धत, हस्तक अशा अनेक स्तरांवर क्षेत्रीय आणि सांस्कृतिक समन्वयाचे दर्शन घडवते. कथक हे उत्तर भारतातील असल्यामुळे अर्थातच हिंदी ही त्याच्या साहित्याची मूळ भाषा आहे. कथकला 'नटवरी नृत्य' असेही म्हणतात. रास नृत्याचा प्रभाव देखील कथक नृत्याच्या बोलांमध्ये, कवित्त या प्रकारात दिसतो. त्यामुळे कथक नृत्य साहित्यात हिंदी सहित ब्रज आणि अवधी भाषा देखील समाविष्ट आहे.

२.२ कथकनृत्याचा ताल प्रबंध अर्थात एखादा ताल आधार मानून त्यात विलंबित लयीत उठान, थाट, आमद, परमेलू सादर केले जातात, तसेच मध्य लयीत कवित्त, परण, तोडे - तुकडे, चक्रदार बोल नाचले जातात. दृढलयीत देखील वरील वस्तूंसहित गतभाव, गतनिकास, पदन्यास, तिहाई सादर केले जातात. या वस्तूक्रमात आढळणारे शब्द हे हिंदी, संस्कृत, उर्दू, फारसी अशा अनेक भाषांतून घेतलेले आहेत.

- आमद - आमद एक फारसी शब्द आहे ज्याचा अर्थ आगमन करणे, प्रवेश करणे. कथक नर्तक जेव्हा एखादा विशिष्ट बोल समूहांवर नृत्य करत रंगमंचावर प्रवेश करतो त्यास आमद असे म्हणतात. (दाधीच ७२)
- सलामी - सलामी हा उर्दू शब्द आहे ज्याचा अर्थ सलाम करणे नमस्कार करणे, कुर्निसात करणे. (देव २०१)
- प्रिमलू - कट्टरी नृत्यातील पिल्लमुरू किंवा पर + मेलू दुसऱ्या बोलांचा मिलाप किंवा परिमल शब्दाचा अपभ्रंश अशा प्रिमलूच्या अनेक व्याख्या आहेत. या व्याख्यां मधून देखील भाषा वैविध्य स्पष्ट होते. (देव २०५)
- गतनिकास - गती शब्दाचा अपभ्रंश गत असे म्हटले जाते. 'नि' या संस्कृत धातूपासून निकास शब्द बनला आहे. या व्याख्येतून हिंदी, संस्कृत अशा दोन्ही भाषांचा समन्वय सिद्ध होतो आणि विशेष म्हणजे एखादी अंगमुद्रा /भावमुद्रा घेऊन निघण्याच्या या क्रियेचा विकास मात्र मोघल दरबारात अधिक झाला. वरील विवेचन एकाच शब्दात क्षेत्रीय आणि सांस्कृतिक दोन्ही समन्वय स्पष्ट करते.

कथक वस्तूक्रमात हिंदू दरबारातील रंगमंच प्रणाम आहे तर मोघल दरबारातील सलामी देखील आहे. भक्तीरसपूरक गतभाव हिंदू दरबारात अधिक होत असे तर गतनिकास मोघल दरबारात. सुलु, तिरप, सिरप

सारखी प्राचीन तत्वे(दाधीच १२८) देखील वर्तमान काळात सादर केली जातात तर नवनिर्मित कवित्त देखील सादर केली जातात. कथकच्या कवित्तांमध्ये तर संस्कृत, ब्रज आणि हिंदी सर्व भाषांचा समावेश आहे.

२.३ कथकचे भावांग एकात्म विविधतेचे मूर्तिमंत उदाहरण आहे. कथकच्या ठुमरी अंतर्गत कजरी, चैती, झुला, होरी हे प्रादेशिक लोकगीत प्रकार देखील सादर केले जातात. मोघल दरबारातील गझल, सुफी गीत आणि हिंदू दरबारातील भजनेदेखील सादर केली जातात. मंदिर परंपरेनुसार संस्कृत श्लोक, वंदना, स्तुती मंगलाचरण म्हणून सादर केले जातात. तसेच नृत्त अंगात तराना आणि सरगम देखील सादर होते. लोकगीतांतील उत्तर भारतीय विविध क्षेत्रीय प्राकृत भाषा, मंदिर परंपरेतील संस्कृत, हिंदी, अवधी, ब्रज भाषा, मोघल दरबारातील उर्दू भाषा त्यातील वर्णनानुसार अभिनय आणि तत्कालीन वेशभूषेतील शैलीनुसार वैविध्य हे सर्वच मुद्दे कथक नृत्यातील समरसतेच्या भावनेस सिद्ध करतात.

काही उदाहरणे पुढील प्रमाणे-

• कजरी - कजरी मिर्जापुर आणि आसपासच्या क्षेत्रात शृंगार रसावर आधारित असलेले विरह लोकगीत आहे.

सखियां झुलन चली फुल बागियन ।

घिर आयी कारी बदरिया ॥ (विश्वास, २०२१).

राष्ट्रीय - आंतरराष्ट्रीय समस्या, गांधीजींची अहिंसा, गोरक्षा, ऐतिहासिक युद्ध, पत्त्यांचा खेळ, द्वंद्व युद्ध, मिठाई- फळ अशा विविधांगी विषयांवर देखील कजरी लिहिल्या गेल्या आहेत. कजरी अधिकतम भोजपुरी भाषेत लिहिल्या गेल्या आहेत. (विश्वास, २०२१).

• होरी - होरीगीत हे हिंदी व्यतिरिक्त राजस्थानी, पहाडी, बिहारी, बंगाली भाषेत देखील गायली जातात. यात राधा-कृष्ण, राम- सीता, शंकर -पार्वती यांच्या होळी क्रीडेचे वर्णन केले जाते.

“केकरे हाथ ढोलक सोहे, केकरे हाथ मंजीरा । केकरे हाथ कनक पिचकारी, केकरे हाथ अबीरा ॥”

(Wikipedia, होळी लोकगीत)

आज वर्तमान काळात तर महाराष्ट्रात कथक नृत्याच्या भाव अंगात मराठी भजन, अभंग, गवळण देखील सादर केले जातात. कथक नर्तक /नर्तकी ज्या क्षेत्राच्या भाषिक प्रेक्षकांसमोर नृत्य करतात त्या भाषेतील काव्यरचनांवर अभिनय करतात.

पारंपारिकता आणि नवता यांचा संगम असलेले कथक नृत्य देखील वारकरी कीर्तन परंपरेप्रमाणे क्षेत्रीय आणि सांस्कृतिक समन्वयाचे दर्शन घडवणारे आहे.

निष्कर्ष

मनोरंजनातून उपदेश हे सूत्र असलेले कथक आणि वारकरी परंपरेची कार्यप्रणाली, सादरिकरण प्रदर्शनात्मक स्वरूपाचे असले तरीही आधुनिक काळात त्याचे सामूहिक सादरिकरण जनजागृती करिता अधिक प्रसिध्द होत आहे. कथक-कीर्तन सारखे प्रयोग केले जात आहेत. समरसतेचे दर्शन घडवणाऱ्या दोन्ही शैलींच्या मुळाशी भक्ती भाव, आध्यात्मिकता आणि समाजाला दिशादर्शन देणारे साहित्य आहे. त्यांच्या प्रयोगातमक स्वरूपात नाम-गुण-लीला संकीर्तन दिसून येते. विविध जाती, धर्म, आयु, वर्ण, विविध भाषिक जनतेला आपलेसे करण्याचे सामर्थ्य दोन्ही शैलींनी सातत्याने सिद्ध केले आहे. आणि म्हणूनच क्षेत्रीय, सांस्कृतिक समन्वयाची त्या दोन्ही शैली उत्तम उदाहरणे आहेत.

संदर्भ सूची

१. अभंग वाणी संत नामदेव जी. *कविशाला*.
<https://kavishala.in/sootradhar/namdev/abhangavani-santa-namadeva-ji>
२. गंगवार, राजेश्वर. सांस्कृतिक समन्वय की प्रक्रिया और हिंदी साहित्य.
m.bharatdiscovery.org
३. तुकाराम जी की हिंदी रचनाएं. (२०१९).
http://tukaram.com/hindi/tukaramji_hindi.asp
४. दाधीच, पुरु.(२०१७). *कथक नृत्य शिक्षा भाग २*. पंचम आवृत्ती. बिंदू प्रकाशन.
५. दाधीच, पुरु.(२०१७). *कथक नृत्य शिक्षा भाग १*. नववी आवृत्ती. बिंदू प्रकाशन.
६. दाबके, वृषाली. *लयमंजिरी*. पृ.क्र.१०८. संस्कार प्रकाशन.
७. देव, मंजिरी. (२०१९). *नृत्य सौरभ*. डॉ मंजिरी देव प्रकाशिका.
८. नैमित्तिक कीर्तन मला भाग २. (२०१६). सहावी आवृत्ती. वैष्णव प्रकाशन.
९. पाटील, किशोर. (२०१९). संत नामदेव. संत साहित्य.
<https://www.santsahitya.in/mahati-santanchi/sant-namdev-maharaj/>
१०. पाठक, यशवंत. (२००३). कीर्तन प्रयोगाची विविध अंगे व उपांगे. नाचू कीर्तनाचे रंगी. द्वितीय सं. कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
११. मंजुळ, वा.ल. (२००२). संत तुकाराम आणि ख्रिश्चन अभ्यासक. *विश्व संकीर्तन*. अ.भा.कीर्तनकुल.
१२. विश्वास, अमर. (२०२१). कजरी अध्याय (१८/२२). सप्त स्वर ज्ञान.
<https://saptswargyan.in/kajri-lokgeet/>
१३. नामदेव की संपूर्ण रचनाएं. *हिंदवी*.
<https://www.hindwi.org/poets/namdev/all>